

انجام داد و بیش از نیم قرن از عمر عزیزش را روی این کتاب گذاشت. ولی در زمان ما که شرایط دگرگون شده و وسایل کار مهیا و فهرست‌های گوناگون خطی آن دوره - همراه با فهرست‌های راهنما - چاپ شده و ابزار کامپیوتر در اختیار قرار گرفته، طبیعی است که انسان در ذریعه لغزش‌هایی بیابد و این نباید مایه تنقیص ذریعه یا کوچک جلوه دادن کار این محقق پرتلاش شود.

در عین حال که آن مرحوم با مشکلات فراوان و تلاش گسترده، این اثر کم‌مانند را نگاشت نه تنها مدعی بی‌عیب بودن کار خود نیست بلکه متواضعانه بارها به لغزش‌های خود در مجلدات قبل تصریح می‌کند و از کسانی که ایرادات ذریعه را تذکر داده‌اند تشکر می‌کند. به عنوان نمونه به بخشی از عبارت ایشان در پایان جلد ۶، صفحه ۳۹۹ اکتفا می‌کنیم:

شکر و رجاء

الی الذین آزرنا فی ملاحظاتهم القیمه حول کتابنا هذا من رجال العلم والادب، الی الذین نبهونا علی غفلتنا و اخطائنا من اساتذتنا الفن سواء کان ذلك فی نشریاتهم فی المجلات و الجرائد او فی کتاباتهم لنا فی رسائل، الی اولئک الافاضل اقدم جزیل شکر و امتنانی، اقدر لهم جهودهم الجباره و عملهم الصادق و مساعدتهم الثمینه و اخص منهم اولئک الذین ثابروا علی عملهم و بذلوا جهودهم اکثر من غیرهم...

نگارنده با جستجو در مجلدات مختلف ذریعه به وسیله رایانه (برنامه معجم فقهی - نسخه سوم) متوجه شد گاهی شیخ آقا بزرگ با قطع، مطلبی را ثابت یا ترجیح می‌دهد اما در قسمت‌های دیگر خلاف آن را می‌نویسد. روشن است که علت اصلی این است که این دوره ۲۵ جلدی در طول شصت سال گرد آمده و طبیعی است که تحقیق دقیقی را که چند سال پیش درباره مثلا تاریخ وفات شخص یا نام کتابی انجام داده فراموش کند.

در خور توجه است که گاهی صاحب ذریعه تصریح می‌کند که در مجلدات قبل فلان مطلب را اشتباه نوشته یا اشتباه چاپ شده است. در این مقاله از ذکر این قبیل لغزش‌ها که خود وی تذکر داده خودداری می‌کنیم.

نویسنده ترجمان البلاغه

در ج ۹، ص ۸۱۹ آمده است که وطواط در مقدمه حقائق السحر، فرخی سیستانی (م ۴۲۹) را مولف ترجمان البلاغه معرفی کرده است. شیخ آقا بزرگ این ادعا را غلط می‌شمرد. در پاورقی هم آمده که نویسنده ترجمان البلاغه، محمدبن عمر رادویانی است. در عین حال در ج ۴، ص ۷۲ و ج ۶، ص ۲۸۶ - ۲۸۷ ترجمان البلاغه را به فرخی سیستانی نسبت داده است.

هدف این مقاله نه نشان دادن نقاط ضعف امام کتابشناسان شیخ آقا بزرگ تهرانی - اعلی‌الله فی غرف الجنان رتبه - است و نه به تعبیر رایج و خودمانی «ظهارلحیه». اساسا در نقد هر کتاب، جهانی چند باید مد نظر باشد؛ از جمله: شرایط مکانی و زمانی و اجتماعی‌ای که آن کتاب پدید آمده است. با توجه به این نکته، چه بسا کتابی امروزه و با توجه به شرایط ما، نقاط ضعفی داشته باشد اما در ظرف زمانی خود واقعا شاهکار محسوب می‌شده است.

چه بسا شخص کم‌اطلاعی چند نقص در کتاب ارزشمند الذریعه الی تصانیف الشیعه بیابد و چنین پندارد که شق القمر کرده است و به مولف آن نسبت کم‌اطلاعی و کم‌دقتی دهد ولی از سر انصاف بنگرید در دورانی که هیچ یک از فهرست‌های نسخه‌های خطی شیعه به شکل امروزی - به جز مجلد فهرست رضوی - وجود نداشت و بسیاری از کتاب‌های رجال و تذکره چاپ نشده بود یا در صورت چاپ، منطوط و غیرقابل اعتماد بود و از سوی دیگر فاقد فهرست‌های راهنما و بلکه بعضا فاقد شماره صفحه بود و وسایل ارتباطی و بسیاری از ابزار معد تحقیق هرگز در اختیار ایشان و امثال ایشان نبود، چاپ و نشر کتاب از «نقل و الصخر عن قلال الجبال» مشکل‌تر و طاقت‌فرساستر بود، از سوی دیگر این‌گونه کارها در آن زمان نه خریداری داشت و نه مروجی بلکه زخم زبان و رمی به بی‌سوادی و مانند آن را نیز در پی داشت، ولی او ضرورت کار را درک و کاری را که باید ده‌ها نفر انجام می‌دادند یک تنه

نقد ذریعه با ذریعه

○ سید حسن فاطمی

سال وفات امیر رفیع الدین محمد بن حیدر حسینی طباطبایی درج ۶ ص ۱۸۴ آمده که در الفیض القدسی سال وفات وی ۱۰۹۹ ذکر شده که قطعا غلط چاپی است اگر چه سیدحسن صدر در تکمله امل الامل این تاریخ را صحیح دانسته است. با این حال می‌بینیم در ج ۶ ص ۱۷ و ۱۳۲ و ج ۱۵ ص ۱۹۲ سال وفات او ۱۰۹۹ است. در ج ۸ ص ۲۳۰ میان ۱۰۹۹ و ۱۰۸۲ و در ج ۱۲ ص ۲۴۹ میان ۱۰۹۹ و ۱۰۸۱ و ۱۰۸۰ اظهار تردید شده است.

وفات راغب اصفهانی، صاحب مفردات

در ج ۵ ص ۳۶ سال ۵۶۵ به عنوان تاریخ وفات راغب در روایات جزما از غلط نسخه دانسته شده است؛ زیرا در همان کتاب وفات راغب را پیش از وفات جلاله زمخسری نقل کرده و با توجه به این که زمخسری در ۵۲۸ وفات شد تاریخ ۵۶۵ غلط است.

در عین حال در ج ۱۰ ص ۲۸ و ج ۲۱ ص ۲۶۴ سال ۵۶۵ و در ج ۷ ص ۷۳ و ج ۲۰ ص ۱۲۸ سال ۵۰۲ ذکر شده است.

وفات کمال الدین میثم بن علی بحرانی، صاحب الدر المنثور

شیخ آقا بزرگ در ج ۸ ص ۷۷ کثکول شیخ بهایی را مورد انتقاد قرار داده؛ زیرا تاریخ وفات میثم بن علی در آن ۶۷۹ ضبط شده است. تاریخ صحیح را یا ۶۹۹ می‌داند. چنان که در کشف الحجب آمده - یا ۶۸۹ بنا بر احتمالی؛ زیرا وی در سال ۶۸۱ شرح صغیرش بر نهج البلاغه را به اتمام رسانده است.

اما آقا بزرگ در ج ۱۵ ص ۳۱۶ میان ۶۷۹ و ۶۹۹ تردید می‌کند و در موارد فراوان تنها ۶۷۹ را ذکر می‌کند؛ از جمله: ج ۱ ص ۱۴؛ ج ۲ ص ۲۸ و ۳۲ و ۳۳۸؛ ج ۳ ص ۳۷ و ۳۵۲؛ ج ۱۲ ص ۲۱۱؛ ج ۱۳ ص ۹۱ و ...

وفات علامه مجلسی

در ج ۳ ص ۱۶ - ۱۷ در معرفی بحار الانوار تصریح شده که تاریخ صحیح وفات علامه مجلسی ۱۱۱۰ است نه ۱۱۱۱ چنان که در ماده تاریخ وفات او گفته‌اند:

ماه رمضان چه بیست و هفتش کم شد

تساریخ وفات با قرا علم شد

ولی در موارد فراوان سال وفات علامه مجلسی ۱۱۱۱ نوشته شده؛ از جمله:

ج ۴ ص ۳۳۳ و ۳۵۸؛ ج ۵ ص ۱۸۷ و ۲۳۲ و ۲۸۷؛ ج ۷ ص ۱۰۳؛ ج ۷ ص ۱۲۲؛ ج ۸ ص ۱۵ و ۱۸۰؛ ج ۱۱ ص ۱۴ و ۱۸۹؛ ج ۱۲ ص ۱۱؛ ج ۱۶ ص ۳۴۷؛ ج ۱۸ ص ۸۶ و ...

نام ابواحمد جلودی، صاحب اخبار ابی الطفیل

در ج ۱ ص ۳۱۵ و ۳۱۷ و ۳۱۹ و ۳۲۰ و ۳۲۲ و ۳۲۳ و ۳۲۵ و ۳۲۶ و ۳۲۷ و ... نام وی به صورت «ابواحمد عبدالعزیز بن یحیی جلودی» آمده اما در ج ۱ ص ۳۱۶ به صورت «ابواحمد بن عبدالعزیز بن یحیی

جلودی» است.

درک قاسم انوار توسط برهان کرمانی

آقای بزرگ در ج ۲ ص ۴۶۲ ضبط ۸۷۳ به عنوان تاریخ وفات قاسم انوار در کشف الظنون را اشتباه می‌خواند و ۸۳۷ را صحیح می‌شمرد؛ چنان که در مجالس المومنین آمده؛ زیرا وی در عصر الغیبگ (م ۸۵۳) از دنیا رفته است. در ج ۹ ص ۸۹ و ۴۰۹ و ۴۴۶ و ۸۶۱ نیز سال ۸۳۷ ضبط شده است.

در ج ۹ ص ۱۳۴ می‌خوانیم برهان کرمانی در سال ۸۴۷ تولد یافت و قاسم انوار را درک کرد. چگونه ممکن است برهان کرمانی کسی را درک کند که ده سال پیش از تولد او وفات کرده باشد.

درخور توجه است که قرینه دیگر نشان می‌دهد سال ۸۳۷ ترجیح دارد؛ زیرا قاسم انوار در ۷۵۷ تولد یافت و بعید است وی ۱۱۶ سال عمر کرده باشد و اگر این مقدار عمر کرده بود معمولاً در تراجم به معمر بودن این قبیل افراد اشاره می‌کنند.

نام درست مهج السداد فی شرح واجب الاعتقاد، فاضل مقداد

در ج ۲ ص ۲۳۰ - ۲۳۱ نام درست کتاب فوق «الاعتقاد فی شرح واجب الاعتقاد» دانسته شده اما در ج ۲۳ ص ۲۸۷ می‌نویسد که ظاهراً «نهج السداد» اصح است.

وفات شیخ بهایی

گاهی سال ۱۰۳۰ به عنوان سال وفات شیخ بهایی ذکر شده؛ از جمله: ج ۱۲، ص ۱۹؛ ج ۱۳، ص ۲۲۷ و ۲۹۸؛ ج ۱۴، ص ۲۶؛ ج ۱۵، ص ۲۵۲ و ۳۶۹؛ ج ۱۶، ص ۳۳۹ و ۳۴۵؛ ج ۱۷، ص ۲۰۷ و ...

گاهی سال وفات وی ۱۰۳۱ نوشته شده؛ از جمله: ج ۲، ص ۷۹؛ ج ۵، ص ۶۲ و ۲۰۲ و ۲۱۸ و ۲۴۲ و ۳۰۱؛ ج ۶، ص ۱۱ و ۳۹ و ۸۰ و ۸۴ و ۱۰۲ و ۱۲۳؛ ج ۱۵، ص ۸۸؛ ج ۱۶، ص ۳۷۳ و ...

آقابزرگ در ج ۳، ص ۳۴۰ سال ۱۰۳۱ را به این دلیل ترجیح می‌دهد که شاگرد شیخ بهایی، نظام‌الدین محمد قرشی ساوجی در آغاز تتمیم جامع عباسی سال وفات استاد خود را با روز و ماه چنین ذکر کرده: دوازده شوال سال ۱۰۳۱.

اما در ج ۳۱، ص ۵۰ - ۵۱ دلیل ترجیح ۱۰۳۰ را این ذکر کرده که شاگرد شیخ بهایی، شیخ هاشم تصریح کرده وی در دهه وسط شوال ۱۰۳۰ وفات یافته و نیز ابراهیم شیروانی کتاب مشرق الشمسین تالیف شیخ بهایی را در رجب ۱۰۳۱ به پایان می‌رساند و مصنف را چنین وصف می‌کند: «العلامة الواصل الی اعلیٰ فرادیس الجنان...» این عبارت صراحت دارد که شیخ بهایی پیش از این تاریخ درگذشته است [و پیش از شوال ۱۰۳۱].

تاریخ وفات وحید بهبهانی

شیخ آقا بزرگ در ج ۱۰، ص ۱۸۴ بیان می‌دارد که مشهور این است که وحید بهبهانی در سال ۱۲۰۶ وفات یافت اما ۱۲۰۵ درست است. در عین حال در موارد فراوان سال وفات وحید بهبهانی را ۱۲۰۶ ضبط کرده است؛ از جمله: ج ۱، ص ۷۰ و ۸۶ و ۱۴۷؛ ج ۲، ص ۳۴ و ۱۱۳ و ۱۱۶ و ۱۷۷؛ ج ۴، ص ۲۱۲ و ۲۲۳ و ۳۷۱؛ ج ۵، ص ۸۱ و ۱۳۵ و ۱۳۶؛ ج ۶، ص ۵۱ و ۶۵ و ۷۶؛ ج ۷، ص ۴۸ و ۵۳ و ۱۲۷ و ۱۸۲؛ ج ۸، ص ۲۶۳ و ...

در ج ۱۱، ص ۱۳۰ و نیز ج ۲۲، ص ۲۵۶ یا نزدیک میان ۱۲۰۶ و ۱۲۰۵ ذکر شده است.

وفات امیرمحمد صالح بن عبدالواسع حسینی خاتون آبادی، صاحب تفسیر سوره اخلاص

از سوی آقا بزرگ در ج ۴، ص ۳۳۵ فیض قدسی و روضات مورد انتقاد قرار گرفته‌اند که وفات وی را ۱۱۱۶ ثبت کرده‌اند و سال ۱۱۲۶ را، که در مشجر خاتون آبادی آمده، صحیح دانسته است. اما در ج ۱، ص ۱۹۹ و ج ۲، ص ۴۸ و ۱۹۸ و ۴۴۰ و ۵۱۶ و ج ۳، ص ۴۴۷ و ج ۶، ص ۲۷۲ و ج ۱۰، ص ۳۲ و ج ۱۱، ص ۴۱ و ج ۱۴، ص ۹۴ و ... سال ۱۱۱۶ به عنوان تاریخ وفات محمدصالح خاتون آبادی نوشته شده است.

وفات حکیم سنایی

سال وفات حکیم سنایی مختلف نقل شده؛ از جمله ۵۵۵، ۵۵۰، ۵۲۵. شیخ آقا بزرگ در ج ۶، ص ۳۸۲ - ۳۸۳ سال ۵۲۵ را ترجیح می‌دهد؛ زیرا محمدبن علی رفا که پس از وفات سنایی مسودات حدیقه الحقیقه را به امر بهرام شاه غزنوی جمع کرده به این تاریخ گواهی داده است.

در ج ۱۲، ص ۲۷۶ نیز سال ۵۲۵ را صحیح دانسته است. در عین حال می‌بینیم که در ج ۲، ص ۳۵۹ و ج ۱۴، ص ۲۲۲ و ج ۱۵، ص ۱۶۵ سال وفات حکیم سنایی ۵۵۵ و در ج ۴، ص ۲۸۲ سال ۵۴۵ ضبط نشده است.

قرینه‌ای در ذریعه ج ۶ ص ۳۸۳ نشان می‌دهد که حکیم سنایی دست کم تا سال ۵۲۶ حیات داشته است. سنایی نظم حدیقه الحقیقه را از آذرماه ۵۲۴ شروع و در دی ماه ۵۲۵ در ده هزار بیت به پایان رساند؛ چنان که خود می‌گوید:

شد تمام این کتاب در مه دی

که در آذر فکندم آن را پی

پانصد و بیست و چار رفته زعام

پانصد و بیست و پنج گشت تمام

سنایی پس از اتمام، تعداد ۱۰۰۱ بیت آن را - به تعداد نام‌های خداوند - انتخاب کرد و انتخاب در مردادماه به پایان رسید؛ چنان که خود گوید:

بود نیمی گذشته از مرداد

که از این گفته‌ها بدادم داد

با توجه به این که اصل کتاب در دی ماه ۵۲۵ به اتمام رسیده منتخب آن باید در مرداد سال بعد یا سال‌های بعد پایان یافته باشد بنابراین دست کم در سال ۵۲۶ زنده بوده است.

از سوی دیگر شیخ بارها بیان می‌کند که سنایی حدیقه الحقیقه را در ۵۳۸ به پایان رساند. (ر. ک: ج ۳، ص ۱۶۵ و ج ۱۶۰، ص ۱۶۳ و ج ۱۵، ص ۱۶۵ و ج ۱۲، ص ۲۷۷)

در ج ۱۲، ص ۲۷۷ در یک عبارت تناقض‌گویی آشکاری دیده می‌شود:

قد نظم له (بهرام شاه) الحدیقه الموسوم فخری‌نامه و فرغ من نظمه ۵۳۸ و ارخ فی الروضات وفاته فی ۵۵۰ ولکن الصحیح انه توفي ۵۲۵.

حدیقه الحقیقه - که موسوم به فخری‌نامه است - برای بهرام شاه به نظم درآورد و در سال ۵۳۸ به پایان رساند. در روضات وفات سنایی ۵۵۰ ضبط شده اما صحیح ۵۲۵ است.

اتمام حدیقه الحقیقه

چنان که گفتیم حکیم سنایی در دو بیت تصریح کرده که حدیقه الحقیقه را در سال ۵۲۵ به پایان رسانده است. اما پایان تالیف آن در ج ۳، ص ۱۶۵ و ج ۱۶، ص ۱۶۳ و ج ۱۵، ص ۱۶۵ و ج ۱۲، ص ۲۷۷ سال ۵۳۸ ذکر شده.

وفات عزالدوله سعدبن منصور، صاحب التقیحات فی شرح التلویحات

در ج ۴، ص ۴۶۸ سال ۶۸۳ که در الحوادث الجامعه آمده به عنوان سال وفات سعدبن منصور صحیح دانسته شده نه ۶۹۰ که در تذکره‌النوادر مذکور است. اما می‌بینیم در ج ۲، ص ۹۷ و ۳۸۵ و ج ۲۲، ص ۱۹۶ سال ۶۹۰ ذکر شده و در ج ۱۳، ص ۹۴ میان ۶۸۹ و ۶۹۰ تردید شده است.

وفات ابراهیم شبستری نقشبندی

در ج ۳، ص ۲۰۱ - ۲۰۲ آمده که ظاهراً تاریخ صحیح وفات او ۹۱۵ می‌باشد؛ چنان که بنا به نقل سذرات الذهب در کواکب سائره تالیف نجم‌الدین محمد آمده است نه سال ۹۱۷ در کشف‌الظنون. اما در ج ۹، ص ۵۰۶ سال وفات او ۹۱۷ ثبت شده است.

وفات علی نقی بن ابی‌الاعلا محمد هاشم، صاحب همم‌الثواب

در ج ۹، ص ۱۱۲۳ می‌خوانیم: همه تذکره‌های شعرا مثل خزانه عامره، ص ۴۴۰ و آتشکده آذر، ص ۲۰۸ و مجمع‌الفصحی وفات او را ۱۰۳۱ نوشته‌اند که غلط است؛ زیرا وی هم‌الثواب را در ۱۰۴۴ برای شاه صفی نوشت و نسخه آن در سپهسالار به شماره ۱۸۴۵ نگهداری می‌شود.

در ج ۱۰، ص ۲۱۹ به عکس مطلب فوق، سال وفات علی نقی را یا - طبق نقل تذکره نصرآبادی، ص ۲۳۵ - ۱۰۳۰ می‌داند یا - طبق نقل سرو آزاد، ص ۴۳ - سال ۱۰۳۱ می‌داند سپس تذکر می‌دهد که سال ۱۰۶۰ در ریاض درست نیست.

مناظره سائر فرق الشیعه مع الامامیه الاثنی عشریه فی الامامه، شیخ مفید

در ج ۲۲، ص ۲۹۴ آغاز رساله فوق را چنین نقل می‌کند: «اتفقت الشیعه العلویه من الامامیه و الزیدیه و الجارودیه...»
عنوان فوق نشان می‌دهد که آقا بزرگ به نام کتاب دست نیافته است اما آغاز رساله نشان می‌دهد که این رساله همان المسائل الجارودیه است. عبارت فوق به عنوان آغاز المسائل الجارودیه در ج ۲۰، ص ۳۵۱ آمده است.

وفات ابومحمد هشام بن حکم کوفی، نویسنده الاستطاعه و الثمانیه الابواب

مرحوم شیخ آقا بزرگ در ج ۲، ص ۱۶۷ ثابت کرده که سال درست وفات هشام ۱۷۹ می‌باشد؛ چنان که کشی ضبط کرده است؛ زیرا وی کمی بعد از نکتت برامکه در ایام حکومت هارون‌الرشید از دنیا رفت و در فهرست آمده که واقعه برامکه پیش از ۱۹۰ اتفاق افتاد و وفات هارون‌الرشید ۱۹۳ است و وی سال ۱۷۰ به حکومت رسید. بنابراین ثبت ۱۹۹ در کتاب نجاشی به عنوان تاریخ وفات هشام اشتباه است و منشا آن، تصحیف «سبعین» به «تسعین» است.

با این که آقا بزرگ بدون هیچ تردیدی ۱۹۹ را اشتباه می‌خواند، در ج ۲، ص ۲۶ و ج ۱۰، ص ۱۸۳ و ۱۸۴ و ۱۸۵ و ۱۹۹ و ۲۰۳ و ۲۲۵ و ۲۳۷ وفات هشام را با تردید میان ۱۷۹ یا ۱۹۹ می‌نویسد. همچنین در ج ۲، ص ۲۹۰ و ۲۹۱ و ج ۵، ص ۱۱ و ۸۶ و ج ۸، ص ۲۵۴ و ج ۱۷، ص ۴۹ وفات هشام را تنها ۱۹۹ نوشته است.

حلی نه حلی

در ج ۱، ص ۴۹ به نسخه ریاض اشکال شده که در اثر اشتباه ناسخ، «تقی‌الدین عبدالله حلی» نویسنده الدرالثمین به صورت «حلی» نوشته شده. اما در ذریعه، ج ۲، ص ۴۳۵ نیز «حلی» نوشته شده است.

وفات ابواحمد جلودی، صاحب اخبار ابی‌الطفیل

در ج ۱، ص ۳۴۵ تاریخ ۳۰۲ به عنوان سال وفات جلودی غلط دانسته و ۳۳۲ را درست خوانده است؛ چنان که ابن‌طاووس در محاسبه النفس نوشته است. اما در موارد زیر وفات جلودی ۳۰۲ ضبط شده است. ج ۱، ص ۳۱۵ و ۳۱۶ و ۳۱۷ و ۳۱۹ و ۳۲۰ و ۳۲۲ و ۳۲۳ و ۳۲۵ و ۳۲۶ و ۳۲۷ و ۳۲۹ و ....

حتی در ج ۱، ص ۳۱۹ سال ۳۰۲ از محاسبه النفس ابن‌طاووس نقل شده است.

لقب محمد بن شاه ابوتراب حسینی گلستانه (م ۱۱۱۰)، صاحب روضه‌العرفاء و دوحه‌العلماء

در ج ۲، ص ۶۷ و ج ۱۱، ص ۵۲ و ۳۰۰ و ج ۱۳، ص ۸۹ لقب وی را «علاء‌الدین» ذکر می‌کند اما در ج ۱۷، ص ۲۳۵ «عمادالدین» آمده است.

نام درست الدراری الثمین

در ج ۸، ص ۵۲ عنوان «الدراری الثمین فی الرسائل الاربعین» تالیف سید حسین بن ابراهیم قزوینی غلط دانسته شده بلکه «الدر الثمین» را درست می‌داند. اما در ج ۲۴، ص ۳۰۱ از کتاب فوق به صورت «الدراری الثمین» یاد شده است.

نام درست نجاح المطالب تالیف محمد بن رضا قمی

در ج ۲، ص ۳۶۳ کتاب‌های امل الاصل و روضات مورد انتقاد قرار گرفته‌اند که نام کتاب فوق را «نجاح المطالب» ضبط کرده‌اند و احتمال داده شده که منشا آن استنساخ کنندگان باشند. آقا بزرگ «نجاح المطالب» را درست می‌داند؛ زیرا نسخه‌ای از آن را دیده که نویسنده در آغاز، اثر خود را «نجاح المطالب» نامیده و در نسخه‌ای دیگر در آستان قدس رضوی نیز این گونه است.

اما در ج ۲۴، ص ۶۴ عنوان کتاب به صورت «نجاح المطالب» است و ظاهر عبارت این است که این کتاب غیر از «نجاح المطالب» می‌باشد.

نام درست ارتیاد ذهن النبیه تالیف عبدالله بن صالح سماهیچی بحرانی (م ۱۱۳۵)

در ج ۱، ص ۴۳۷ - ۴۳۸ و ۵۱۴ کشف‌الحجب مورد انتقاد قرار گرفته که عنوان فوق را برای کتاب ذکر کرده در حالی که نویسنده در اجازه‌ای به ناصر جارودی از کتاب خود به صورت «ارشاد ذهن النبیه» نام برده است.

اما در ج ۱۰، ص ۱۲۸ و ج ۱۳، ص ۸۲ از کتاب با عنوان «ارتیاد ذهن النبیه» یاد می‌کند.

نام درست کاشف الاسماء، سید امیر علاء‌الدین محمد گلستانه

در ج ۱۱، ص ۵۲ و ۲۹۹ و ج ۱۷، ص ۲۳۵ عنوان فوق برای کتاب، با این مضمون مورد انتقاد قرار گرفته که اگر چه این کتاب به صورت ناقص در ۱۲۹۶ با عنوان «کاشف الاسماء فی شرح اسماء‌الحسنی» چاپ شده اما نسخه خطی کامل آن به دست حاج مولی علی محمد نجف‌آبادی می‌رسد و نقایص متن چاپی را برطرف می‌کند. در دیباچه

خطی - که گسترده‌تر از چایی است - نویسنده آن را «روضه‌العرفاء و دوحه العلماء» نامیده است.
با این حال در ج ۲، ص ۶۷ نام کتاب را «کاشف الاسماء» ذکر می‌کند.

نام درست الدرر الفرید تالیف محمد طاهر حافظ اصفهانی

در ج ۸، ص ۶۸ عنوان صحیح «الدر الفرید» خوانده شد نه «الدرر الفرید». اما در ج ۱۸، ص ۱۵۸ و ج ۲۵، ص ۱۴۲ «الدرر الفرید» آمده است.

نام درست حدیقه الصالحین، تالیف شیخ بهایی

شیخ آقا بزرگ در ج ۶ ص ۳۸۷ تصریح می‌کند که نام درست کتاب «حدائق الصالحین» است. اما در ج ۲۰، ص ۲۸۶ کتاب «حدیقه الصالحین» را به شیخ بهایی نسبت می‌دهد.

کتاب جوابات المسائل السرویه نه المتعه

در ج ۵، ذیل معرفی جوابات المسائل السرویه تالیف شیخ مفید در ص ۲۲۲ - ۲۲۳ عبارت پایانی جواب مساله یازدهم را چنین نقل کرده است: «قد املیت فی هذا المعنی کتاباً سمیته الموضح فی الوعد و الوعد ان وصل السید الشریف...»

در ج ۱۹، ص ۶۶ - ۶۷ همان عبارت فوق را به عنوان عبارت پایانی کتاب متعه شیخ مفید نقل می‌کند.

طبق تحقیق آقای علی اکبر زمانی نژاد کتاب المتعه از آثار مفقود شیخ مفید است و به دست ما نرسیده است و در واقع کتابی که به عنوان کتاب المتعه معرفی می‌شود همان جوابات المسائل السرویه است؛ زیرا آغاز و انجام آن در فهرست‌ها با آغاز و انجام جوابات المسائل السرویه تطبیق می‌کند.^۲

کتاب الجمل و کتاب النصره لسید العتره فی حرب البصره

در ج ۵، ص ۱۴۱ دو کتاب فوق از شیخ مفید را یک کتاب معرفی می‌کند اما در ج ۱، ص ۲۹۵ و ج ۵، ص ۱۴۲ و ج ۲۴، ص ۱۷۷ آن دو را دو کتاب جداگانه می‌شمرد.

وفات شرف‌الدین علی یزدی تفتی معمای

در ریاض سال وفات او ۸۳۰ نقل شده اما این نقل توسط شیخ آقا بزرگ در ج ۷، ص ۷۷ - ۷۸ مورد انتقاد قرار گرفته و وفات او را بعد ۸۵۰ می‌داند؛ زیرا میرعلی شیرنوایی (م ۹۰۶) در مجالس النفائس هنگام شرح حال معمای می‌گوید: من در شش سالگی در تفت به خدمت او رسیدم. با توجه به این که بنا به نقل خواندمیر تولد میرعلی شیر رمضان ۸۴۴ بوده شش سال بعد یعنی سال ۸۵۰ معمای را ملاقات کرده است. آقا بزرگ سال صحیح را ۸۵۸ می‌داند؛ زیرا معاصر او سلطان حسین بایقرا در مجلس پنجم مجالس العشاق این سال را ذکر کرده است. در ج ۹، ص ۶ نیز سال وفات او را ۸۵۸ ذکر می‌کند.

اما می‌بینیم سال وفات معمای در ج ۲، ص ۲۹۶ و ج ۴، ص ۵۱۸ و ج ۱۴، ص ۶ و ج ۱۷، ص ۱۸۶ و ج ۲۲، ص ۹۵ سال ۸۳۰ ذکر شده. در ج ۱۵، ص ۲۰۰ دو تاریخ ۸۳۰ و ۸۵۰ نقل شده و در ج ۱۸، ص ۱۷۶ میان این دو تاریخ تردید شده.

الکشف یا النکت فی مقدمات الاصول، شیخ مفید

در ج ۱۸، ص ۶۴ «الکشف فی مقدمات الاصول» ضبط شده اما در ج ۲۴، ص ۳۰۲ به نقل از نجاشی «النکت فی مقدمات الاصول» ضبط شده است.

خاکی کسوفی

در ج ۹، ص ۲۷۷ آمده که نام شاعر فوق در ترجمه مجالس النفائس توسط قزوینی، مجلس ۲، ص ۲۲۳ به اشتباه «خانمی» ضبط شده. اما شیخ آقا بزرگ در چند صفحه بعد (ص ۲۸۳) نوشته که در ترجمه مجالس النفائس توسط قزوینی مانند اصل ترکی کتاب، «خاکی» ضبط شده.

نسبت مجالس النفائس به شاه محمد قزوینی

مجالس النفائس کتابی ترکی به قلم میرعلی شیرنوایی است (ر. ک: ج ۱۹، ص ۳۷۲) و شیخ آقا بزرگ با علامت اختصاری «مجن» به آن اشاره می‌کند. شاه محمد قزوینی مترجم آن است (ر. ک: ج ۱۹، ص ۳۷۲) و شیخ با «قزمج» به آن اشاره می‌کند.

شیخ آقا بزرگ در ج ۹، ص ۲۸ و ۳۵ و ۵۰ و ۵۲ و ۵۹ و ۶۸ و... بیان می‌دارد که شاه محمد قزوینی در مجالس النفائس می‌گوید. ظاهر این گونه عبارات این است که نویسنده کتاب، قزوینی است. البته در موارد متعدد بیان می‌دارد که میرعلی شیرنوایی در مجالس النفائس می‌گوید. از جمله: ج ۹، ص ۳۶ و ۴۴ و ۶۲ و... .

وفات ابوعلی فضل بن حسن طبرسی، مجمع البیان

تاریخ وفات طبرسی به صورت‌های مختلف آمده است: سال ۵۴۸ در ج ۱، ص ۱۸؛ ج ۲، ص ۴۱ و ۲۴۱؛ ج ۷، ص ۳۰ و... .

سال ۵۵۲ در ج ۲۱، ص ۱۸۲. سال ۵۴۸ یا ۵۵۲ در ج ۵، ص ۲۴۸ و ۲۵۷؛ ج ۱۵، ص ۲۳۰ و ۳۳۳ و... . سال ۵۴۸ یا ۵۵۳ در ج ۱۳، ص ۵.

وفات سید محمد مهدی بن ابی القاسم موسوی شهرستانی

سال ۱۲۱۵ در ج ۱، ص ۲۵۳؛ ج ۱۰، ص ۲۰؛ ج ۱۱، ص ۲۷. سال ۱۲۱۶ در ج ۲۱، ص ۸۱. وفات محمدبن زکریای رازی سال ۳۲۰ یا ۳۱۱ در ج ۱، ص ۶. سال ۳۱۱ در ج ۲، ص ۲۳۷ و ۳۱۹ و ۳۴۸ و ۴۸۹؛ ج ۱۰، ص ۲۲۲ و ۲۲۴ و... .

سال ۳۲۰ در ج ۶، ص ۲۳۵؛ ج ۱۷، ص ۲۰۲.

حدود ۳۲۰ در ج ۱۶، ص ۳۸۱.

وفات احمدبن محمدبن یعقوب بن مسکویه رازی

سال ۴۲۱ در ج ۱، ص ۳۸۷؛ ج ۲، ص ۱۰۵ و ۲۷۲ و ۳۶۷؛ ج ۳، ص ۱۲۹ و ۳۴۷ و... .

سال ۴۲۰ یا ۴۲۱ در ج ۱، ص ۲۵؛ ج ۴، ص ۶۶.

سال ۴۲۷ در ج ۴، ص ۳۵۱.

سال ۴۲۰ در ج ۱۸، ص ۳۳۹.

وفات شریف‌العلمای مازندرانی

سال ۱۲۴۵ درج ۲، ص ۶۰؛ ج ۳، ص ۱۹۴؛ ج ۴، ص ۳۷۲؛ ج ۱۰، ص ۲۵۵؛ ج ۱۵، ص ۱۱۹؛ ج ۲۴، ص ۳۶۱.
سال ۱۲۴۶ درج ۵، ص ۲۴۲؛ ج ۲۰، ص ۳۰۹؛ ج ۲۲، ص ۱۰۶؛ ج ۲۴، ص ۱۴۷.
۱۲۴۶ یا ۱۲۴۵ درج ۳، ص ۳۳۷.

یادآوری:

تاریخ درست ۱۲۴۶ است؛ زیرا در حاشیه صفحه اول نسخه خطی کتاب مشارع الاتوار نوشته صاحب فصول، ناسخ آن شیخ کجائی گیلانی می‌نویسد:

الیوم ۲۴ شهر ذی‌قعدة الحرام سنه ۱۲۴۶ روزی بی‌دروغ تخمیناً در کربلای معلی دویست [و] پنجاه تا سیصد هزار نفر از طاعون می‌میرند و جناب شریف‌العلماء الیوم وفات کرد و زنش و دخترش و پسرش، و بنیاد یکجا تمام شدند؛ اقلاً دویست هزار خلق داشت....

در حاشیه برگ چهار می‌نویسد:

الیوم ۲۴ شهر ذی‌قعدة سنه ۱۲۴۶ احوالم بحمدالله خوب است لکن خلق بسیار مردند و جناب شریف‌العلماء ملا شریف مازندرانی ملقب به آخوند مطلق، الیوم مرد با یک زنش و یک دختر و یک پسرش به چند یوم قبل، خدا رحم کند انشاءالله تعالی.

این کتاب جزء نسخه‌های خطی مرحوم آیت‌الله زنجانی است و این یادداشت‌ها در خاتمه فهرست نسخ خطی آن مرحوم در کتاب آشنایی با چند نسخه خطی، دفتر اول، ص ۲۵۲ و ۲۵۳ به چاپ رسیده است.^۲

وفات فاضل هندی

سال ۱۱۳۷ درج ۳، ص ۴۹؛ ج ۴، ص ۴۲۳؛ ج ۵، ص ۳۱۱.
سال ۱۱۳۵ درج ۶، ص ۱۳۹؛ ج ۱۰، ص ۲۵۷؛ ج ۱۳، ص ۲۳۴؛ ج ۱۴، ص ۱۱ و ۲۹.
مردد میان ۱۱۳۷ و ۱۱۳۵ درج ۱، ص ۲۳۲؛ ج ۴، ص ۲۹۶.

یادآوری:

ظاهراً هیچ کدام از تاریخ‌های فوق، صحیح نیست؛ زیرا شیخ معدعلی حزین که با فاضل هندی دوست بوده و خود در حصر اصفهان توسط افغان‌ها به سال ۱۱۳۴ گرفتار آمده در کتاب تاریخ حزین، ص ۶۴ می‌گوید که او چندی قبل از حادثه اصفهان درگذشت.

این کلام بر سخن شرح حال‌نگاران و غیر آنها مقدم است.^۲

عنوان لباب الالقب فی القاب الاطیاب، میرزا حبیب الله شریف

کاشانی (م ۱۳۴۰)

درج ۱۳، ص ۳۰۰ و ج ۱۸، ص ۲۷۷ و ج ۲۳، ص ۶۹ «لباب الالباب» آمده اما درج ۴، ص ۴۶۱؛ ج ۷، ص ۹۶؛ ج ۹، ص ۴۱۹؛ ج ۱۰، ص ۱۰۸؛ ج ۱۱، ص ۸۹؛ ج ۱۳، ص ۵۲ و ۱۴۸ و ۲۹۶؛ ج ۱۴، ص ۵۵ و ۶۰ و ۹۹؛ ج ۱۷، ص ۱۷۲ و... «لباب‌اللقاب» است.

نویسنده مقلاد الکنوز

درج ۲۲، ص ۱۱۹ و ج ۲۱، ص ۳۳۱ نام نویسنده «حسن زاهد کرمانی» است اما درج ۲۱، ص ۳۳۱ چند سطر بعد «حسن بن زاهد غریب کرمانی» با «ابن» است. ظاهراً یکی از آنها اشتباه چاپی است.

وفات جعفر بن محمد بن قولویه

وفات ابن قولویه درج ۱، ص ۳۹۱ و ج ۲، ص ۶۴ و ۱۰۵ و ج ۴، ص ۳۰۵ و ج ۱۰، ص ۹۰ سال ۳۶۹ است. درج ۲، ص ۵۱۶ و ج ۳، ص ۲۶۰ مردد بین ۳۶۸ و ۳۶۹ است.

درج ۲۴، ص ۳۲۵ و ج ۲۰، ص ۱۲ و ج ۱۱، ص ۲۳۹ و ج ۱۱، ص ۲۳۹ و ج ۱۰، ص ۲۴۱ و ۲۴۹ سال ۳۶۸ و درج ۱۴، ص ۲۵۶ مردد بین ۳۶۷ و ۳۶۸ نقل شده است.

براساس تحقیقی که در مجله نور علم، ش ۱۹، ص ۷۴ - ۷۵ صورت گرفته، سال ۳۶۹ وفات ابن قولویه است.

وفات سلار بن عبدالعزیز (ابویعلی حمزه)، التذکره فی حقیقه الجوهره

در نظام الاقوال وفات سلار سال ۴۶۳ ذکر شده است. اما شیخ آقا بزرگ درج ۴، ص ۲۴ و ۲۶۵ این تاریخ را اشتباه می‌خواند و منشا اشتباه را این می‌داند که سلار با ابویعلی محمد بن حسن بن حمزه - جانشین شیخ مفید - اشتباه شده است و سال وفات سلار را ۴۴۸ می‌داند.

اما درج ۲، ص ۸۳ سال وفات او ۴۶۳ ذکر شده است.

نویسنده هدایه‌العالمین فی اصول الدین

درج ۲۵، ص ۱۸۴ نام نویسنده «میرزا عزیزالله بن محمد تقی الماسی بن میرزا کاظم بن میرزا عزیزالله بن محمد تقی مجلسی» نوشته شده اما در پایین صفحه قبل هنگام معرفی نویسنده، «میرزا کاظم» افتاده است.

نویسنده الدر النظیم فی تسهیل التقریم

درج ۳، ص ۳۸۳ نام او چنین است: «تقی‌الدین محمد بن معروف راصد».

درج ۸، ص ۸۲ آمده: «تقی‌الدین محمد معروف به راصد».

نام شهید ثانی

نام شهید ثانی درج ۱۳، ص ۱۲۴ و ج ۱۱، ص ۲۹۰ «زین‌الدین علی بن احمد» است اما درج ۱، ص ۲۲ و ۱۲۵ و ج ۲، ص ۴۵ و ۵۹ و ج ۳، ص ۵۸ و ج ۴، ص ۴ و ۴۳۳ و... «زین‌الدین بن علی بن احمد» است.

یادآوری:

«زین‌الدین بن علی بن احمد» درست است زیرا خود شهید به خط خودبازها این گونه نوشته است.^۹

وفات محمدحسین اصفهانی معروف به صاحب فصول

سال ۱۲۵۴ درج ۱۱، ص ۳۰۵؛ ج ۲۴، ص ۴۳۸؛ ج ۲۶، ص ۲۳۵.
سال ۱۲۵۰ درج ۱۶، ص ۲۴۱.

درج ۱۵، ص ۱۹۰ میان ۱۲۵۴ و ۱۲۵۵ تردید شده است.

یادآوری:

تاریخ صحیح ۱۲۵۵ می‌باشد؛ زیرا در پایان نسخه‌ای از کتاب فصول به خط شاگرد مولف، میرسید عبدالوهاب همدانی سال وفات او را روز دوشنبه دهم جمادی‌الاولی ۱۲۵۵ نوشته است!

وفات محمدعلی هزار جریبی

درج ۱، ص ۱۲۸ سال وفات او در اثر اشتباه چاپی ۱۱۴۵ نوشته شده اما در سطر بعد و درج ۶ ص ۱۷۷ تاریخ اجازه میرزای قمی به او ۱۲۲۸ است؛ یعنی ۸۳ سال بعد.

تاریخ درست وفات او ۱۲۴۵ است چنان که درج ۱، ص ۱۶۷ و ۳۰۲ و ج ۲، ص ۴۶۶ و ج ۳، ص ۳۹... آمده است.

وفات ابوجعفر احمد بن محمد بن خالد برقی

سال ۲۷۴ درج ۲، ص ۲۵۶؛ ج ۷، ص ۲۲۵؛ ج ۱۰، ص ۲۴۹؛ ج ۱۶، ص ۲۶۲ و....

سال ۲۷۴ یا ۲۸۰ درج ۲، ص ۳۸۰؛ ج ۱، ص ۲۹ و ۳۱ و ۳۲۱؛ ج ۳، ص ۱۴۵ و ۳۴۱؛ ج ۴، ص ۱۷۷ و ۲۰۷ و....

وفات میرزا محمد بن شیروانی (داماد علامه مجلسی)

سال ۱۰۹۸ یا ۱۰۹۹ درج ۱، ص ۳۵ و ۹۷ و ۲۸۱؛ ج ۶، ص ۱۰؛ ج ۱۴، ص ۲۱۲ و....

سال ۱۰۹۸ درج ۱، ص ۱۰۲ و ۱۰۷ و ۲۳۲ و ۲۷۰؛ ج ۲، ص ۱۱۵ و ۱۹۲ و....

سال ۱۰۹۹ درج ۶، ص ۳۶۹؛ ج ۱۳، ص ۱۵۷ و ۲۰۰؛ ج ۲۰، ص ۳۶۵؛ ج ۱۹۱ و....

تولد هبه‌الدین محمدعلی بن حسین معروف به شهرستانی

سال ۱۳۰۱ درج ۶، ص ۴۰۴.

سال ۱۳۰۰ درج ۱۱، ص ۲۵۷.

وفات محمد باقر بن اسماعیل رضوی مشهدی، رساله فی نسب

الساده الرضویه

شیخ آقا بزرگ درج ۲۴، ص ۱۳۹ بیان می‌کند که تاریخ وفات صحیح وی ۱۳۴۲ می‌باشد و تاکید می‌کند که تاریخ وفات وی را در نقباءالبشر [ج ۱]، ص ۱۹۷ اشتباه نوشته است.

به نقباءالبشر مراجعه کردیم. هنگام چاپ افسست، تاریخ به صورت ۱۳۴۲ اصلاح شده. ظاهراً قبلاً ۱۳۴۳ بوده است. در ذریعه، ج ۱۲، ص ۵۳ و ج ۱۸، ص ۲۶۴ سال وفات رضوی ۱۳۴۳ ضبط شده و درج ۴، ص ۱۰۳ تقریباً ۱۳۴۳ است.

وفات محمد بن علی حرفوشی حریری، نهج‌التجاه فی ما اختلف فيه

التجاه

درج ۲۰، ص ۲۱۷ وفات او ۱۰۵۱ است و درج ۲۴، ص ۴۲۶ سال ۱۰۵۹ می‌باشد.

وفات محمدتقی بن عبدالوهاب استرآبادی، شرح الفصوص

شیخ آقا بزرگ درج ۱۴، ص ۱۰۸ چاپ امل‌الامل را مورد انتقاد قرار داده که در آن وفات استرآبادی ۱۵۸ ضبط شده و ظاهر عبارت این است که سال ۱۱۱۰ را ترجیح داده است. اما درج ۱، ص ۳۷۳ سال ۱۰۵۸ را از امل‌الامل نقل و کشف‌الحجب را مورد انتقاد قرار می‌دهد که ۱۱۱۰ ضبط کرده و ضبط امل‌الامل را ترجیح می‌دهد. درج ۱۳، ص ۳۸۱ نیز سال ۱۰۵۸ را از امل‌الامل نقل می‌کند.

نام درست الفوائد البهیه فی شرح الفوائد الصمدیه، سید امیر بهاء‌الدین محمد مختاری (م ۱۱۴۰)

درج ۱۶، ص ۳۲۸ آقا بزرگ می‌گوید که گاهی «الفوائد البهیه» می‌نویسند اما «الفرائد» درست است؛ چنان که نویسنده در مقدمه کتابش می‌نویسد. اما درج ۱۷، ص ۳۰ و ۲۱۲ از نویسنده به عنوان صاحب «الفوائد البهیه» یاد می‌کند.

نام درست الفوائد الطریفه فی شرح الصحیفه، تقی‌الدین ابراهیم کفعمی (م ۹۰۵)

درج ۱۶، ص ۳۴۳ آمده است که مشهور نزد شرح حال نگاران «الفوائد الطریفه» است اما خود نویسنده در البلدان‌الامین کتابش را «الفوائد الشریفه» نامیده است. (ر. ک: ج ۱۶، ص ۳۴۷)

اما درج ۱۳، ص ۳۴۶ می‌خوانیم که مصنف، کتاب خود را «الفوائد الطریفه» نامیده است.

وفات حسین بن جمال‌الدین محمد خوانساری، رساله فی مقدمه الواجب و نفی وجوبی

درج ۲۱، ص ۱۰۶ کشف‌الحجب را مورد انتقاد قرار داده که وفات او را ۱۱۳۱ ضبط کرده؛ زیرا وی در عصر شاه سلیمان می‌زیسته. جامع الرواه ولادت او را ۱۰۱۹ و فوتش را ۱۰۹۸ ضبط کرده است. اما درج ۷، ص ۱۱۶ و ج ۲۲، ص ۱۰۶ سال ۱۱۳۱ به عنوان سال وفات حسین بن جمال‌الدین آمده است.

پاورقی:

۱. ر. ک: آینه پژوهش، س ۱۸ - ۱۷، ص ۵۸.

۲. ر. ک: همان، ش ۱۸ - ۱۷، ص ۶۴.

۳. ر. ک: مجله نور علم، ش ۱۹، ص ۸۰.

۴. نور علم، ش ۲۱، ص ۶۷.

۵. ر. ک: مقدمه منیه‌المربد، تحقیق رضا مختاری، چاپ اول، ۱۳۶۸ ش، ص ۱۷.

۶. نور علم، ش ۲۱، ص ۷۲ به نقل از فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه آیت‌الله نجفی، ج ۹، ص ۲۱۰.

۷. با توجه به این که کتاب در شرح «الفوائد الصمدیه» است عنوان شرح باید «الفرائد البهیه» باشد تا دوبار «الفوائد» در عنوان تکرار نشود.

